



В. А. Капустинський
кандидат юридичних наук,
керівник апарату
Вищого спеціалізованого суду
України з розгляду цивільних
і кримінальних справ

ГЕНЕЗА, ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ У ДАВНІХ ДЕРЖАВАХ

Для досягнення мети нашого дослідження ми розуміємо призначення функцій судових органів як основну зовнішню характеристику ролі та призначення судочинства на різних етапах розвитку держав. Тому для дослідження генези додаткових функцій судової влади ми звернулися до наявних наукових напрацювань у частині становлення та функціонального призначення судової влади як первинної категорії для поняття функцій судових органів, в яких міститься аналіз цих питань у контексті загальносвітової історії.

Переважна більшість вітчизняних науковців наголошує на тому, що виокремлення судової влади із переліку інших видів (родів) державної влади, а отже, їх функціонального призначення, відбулося ще у Стародавній Греції [1, с. 29; 5, с. 4; 11, с. 37; 14, с. 58; 13, с. 228].

Однак єдиного підходу до вирішення цього питання немає. Деякі науковці вважають, що судова влада як інститут правосуддя була чи не найпершим атрибутом влади у стародавньому світі [5, с. 4]. Зокрема, видатний представник дореволюційної юридичної науки у Російській імперії М. М. Коркунов зазначав, що стародавні царі були насамперед суддями, а відправною точкою прояву державного владарювання було саме судове рішення [9, с. 18]. Підтвердження цієї позиції ми віднайшли й у працях видатних істориків М. М. Карамзіна, В. О. Ключевського, М. І. Костомарова, С. М. Соловйова [7; 8; 10; 16]. Таким чином, коріння історичного досвіду функціонування судових органів сягає найдавніших державних утворень.

Разом із тим ми вбачаємо і суттєві недоліки у положеннях зазначеної концепції. Прибічники більш загального підходу до дослідження історичного розвитку судових органів та їх функцій розглядають їх систему як загаль-

не поняття — інститут правосуддя, що мав різні форми на різних етапах історичного розвитку держав та не відповідав усім ознакам судової влади у сучасному розумінні її концепції.

Прихильники інших поглядів вважають, що практичне розмежування функцій гілок та органів влади відбулося у значно пізніший історичний період Нового часу [11, с. 37–38]. Зокрема, В. С. Нерсисянц зазначив, що внаслідок відсутності абстракції влади політичної держави у стародавній час про її розподіл слід вести мову лише у період Нового часу [12, с. 99]. Тобто дослідження генези судової влади та її функцій слід обмежити періодом Нового часу.

Водночас є простір для дискусій і у цьому підході, адже «Метод легкого вивчення історії» Ж. Бодена, що дозволив виокремити Новий період всесвітньої історії, який розпочався після Середньовіччя та традиційно обчислюється з XV ст., не можна застосовувати як однозначно визначену точку відліку часу оформлення судової влади для юридичної науки.

У цьому контексті нам імпонує підхід, згідно з яким ідеї поділу влади та функціонування судової влади видатних стародавніх мислителів (Аристотель, Платон, Полібій, Епікур) були частково реалізовані в судовій практиці Античного світу [15, с. 7]. Тобто дослідження судової влади та її функцій у історичних межах необхідно розпочинати від початку відображення судової практики у відповідних наукових концепціях та її обґрунтування як однієї з гілок влади у державі. При цьому судову владу ми розуміємо як поняття, яке в межах доктрини поділу влади позначає одну з гілок державної влади, основне завдання якої — здійснення правосуддя [1, с. 23].

Як відомо, ще до оформлення концепції судової влади у додержавний період функція здійснення правосуддя виконувалась шляхом волевиявлення усіх дорослих членів роду на відповідних зібраннях. Родовими общинами в той час управляли старійшини — найбільш поважні та досвідчені їх члени. Ця влада не була відділена від усієї родової общини, була суспільною, уособлювала господарську, військову і наглядову (за виконанням звичаїв) функції. У разі порушення звичаїв суспільний примус застосовувався у вигляді лайки, фізичного покарання, вигнання з роду. Міра покарання визначалася старійшинами і виконувалася ними чи сородичами [6].

Наведене дає підстави стверджувати, що у додержавний період слід вести мову про функцію здійснення правосуддя (без її оформлення у самодостатню судову владу), яка перебувала у нерозривній єдності з іншими управлінськими та організаційними функціями. Тобто первинно функціональність суду була ширшою завдяки її єдності з іншими видами влади у первісному суспільстві.

Крім того, допоміжною функцією у процесі здійснення правосуддя у додержавний період однозначно можна вважати виховну функцію, оскільки влада старійшин базувалась на особистому авторитеті, інтелектуальних та

емоційних чеснотах, добровільному (або внаслідок переконання) виконанні рішень старійшин іншими членами роду.

Частково ця тенденція зберігається і у період формування перших держав. Наприклад, головою судової влади, як і всього державного апарату, у Стародавньому Єгипті був фараон. Вищою судовою установою держави з часів Стародавнього царства були шість палат, головою яких був візир. У надзвичайних ситуаціях фараони призначали особливі судові колегії.

У період Нового царства судова влада здійснюється вже спеціальними колегіями — кенбетами: центральною, що складалась з 30 членів, окружними, міськими. Однак, крім державних судових установ, протягом усього періоду існування Стародавнього Єгипту діяли храмові суди, а суддя будь-якої судової інстанції вважався жерцем богині Істини.

Таким чином, у період утворення перших держав відбулося закріплення відповідних судових механізмів, за допомогою яких здійснювалось судочинство. Характерною особливістю цього періоду було переплетіння функції здійснення правосуддя з призначенням та функціями релігійної влади у державі та суспільстві.

У Стародавньому Вавилоні правосуддя також довгий період здійснювали релігійні служителі — жерці. Однак у період царювання Хаммурапі було реорганізовано судову систему, обмежено роль жерців та релігії.

У результаті реформ Хаммурапі судова система Стародавнього Вавилону отримала такий вигляд: кожна община мала власний общинний суд (колегію) під головуванням общинного старости, що призначався царем. А в усі великі міста додатково призначалися «царські судді», які вирішували справи, що стосувалися людей. Вони служили царю (ільк) або мали повинності перед ним. Разом із тим на практиці зазначені судові інстанції подекуди об'єднувались: общинний суд міг очолювати «царський суддя» і тоді він одночасно виконував роль царського суду або общинний суд об'єднували з храмовим в одну колегію.

Шляхом реформ роль «храмових суддів» було обмежено приведенням учасників процесу до присяги шляхом примусу або клятви. Але їх вплив на судову систему залишався вагомим протягом усього існування Стародавнього Вавилону. Зокрема, у законах Хаммурапі було закріплено значення достовірності матеріалів, поданих позивачем та відповідачем, і якщо письмові документи у справі відсутні, сторони повинні були давати клятву перед божеством у храмі у присутності свідків. Крім того, для з'ясування істини у Стародавньому Вавилоні протягом усього періоду практикували «божий суд» — «ордалії». Якщо звинуваченого кидали в річку і він тонув, його провина вважалась доведеною. Функції храмових суддів були обмежені ордалією (випробуванням водою).

Підтвердженням релігійного впливу на судову систему Стародавнього Вавилону є і те, що будь-який судовий процес починався з того, що його

учасники йшли до храму, де перед божествами давали клятву говорити правду і дотримуватись законів.

Цар був верховним суддею, вищою інстанцією, що є традиційним для усіх раннях держав. За скаргою засуджених або осіб, які опротестовували вироки місцевих суддів за цивільними спорами, цар міг сам винести рішення чи доручити розгляд справи своїм чиновникам. У законах Хаммурапі є стаття, яка відносить вирішення питання виключно до царської волі. Вона стосується долі коханця невірної дружини: якщо чоловік не втопить дружину — перелюбницю, «то й цар може помилувати свого раба» (§ 129) [3]. В інших випадках цар міг направляти справи в той чи інший суд із зазначенням норми, яку слід застосувати.

У законах Хаммурапі також закріплено жорсткі обмеження для чиновників, які здійснювали судочинство, зокрема у § 5 зазначено, що у випадку, коли суддя дослідив справу, виніс вирок і виготовив документ з печаткою, а потім змінив своє рішення, його слід звинуватити у зміні постановленого рішення, а суму позову, що мала місце у цій справі, він повинен сплатити у 12-кратному розмірі з подальшим відстороненням від суддівства [3].

Фактично у зазначеній нормі йдеться про зміну рішення, яке набрало законної сили. Зміст зазначеної норми закріплено і у римському праві у вигляді формули: «в одній справі двічі не приймається рішення». Цар Хаммурапі заохочував подання йому скарг на рішення суддів, очевидно, вбачаючи у цьому форму контролю за їх діяльністю та дотриманням законності. Він міг оголосити амністію, помилувати або віддати на смерть будь-якого підданого.

Отже, судова система Стародавнього Вавилону була централізованою, майже незалежною від жерців, а головною підставою судових рішень стали перші писані норми права. Крім традиційних функцій здійснення правосуддя, судові органи виконували допоміжні функції: контролю, коли вища судова інстанція (цар) здійснювала постійний нагляд за діяльністю інших органів судової влади, та законодавчу, коли вища судова інстанція (цар) ініціювала і приймала норми права, якими керувалися судові органи під час здійснення судочинства.

Що ж стосується функцій судової системи Стародавньої Індії, то вони мали певні незначні відмінності, зумовлені адміністративно-територіальним та суспільно-політичним устроєм.

Судові органи у своїй діяльності керувалися нормами права, зокрема Законами Ману. У VIII главі цього збірника настанов визначено, що судочинство здійснює цар особисто (ст. 1). Якщо цар не розглядав справу особисто, то він призначав вченого брахмана і трьох суддів, які розглядали справи у «високому суді» від імені царя (статті 9–10). Такому розгляду підлягали лише 18 категорій справ, визначених у статтях 4–7. Зрозуміло, що у переважній більшості випадків розгляд справ здійснювався брахманами, а місце, де вони «сидять», і становило «суд Брахми» (ст. 11) [4].

Однак у законах Ману настільки органічно було переплетено релігійні та моральні норми, що це дозволило суттєво вдосконалити механізми реалізації допоміжної функції контролю у судовій системі, що була характерна для ранніх держав. Дхарму (від санскриту «дхар» — підтримувати) у судовому праві Стародавньої Індії слід розуміти як сукупність встановлених та санкціонованих державою норм і правил, спрямованих на підтримання моральних устоїв, релігійних законів, універсальної рівноваги буття та істини. Термін «адхарма» є антонімом до зазначеного, має протилежний зміст і в перекладі із санскриту означає «несправедливість», «беззаконня». У статті 15 законів Ману встановлено загальну норму про те, що дхарма, яку порушено, — нищить, дхарма, яку збережено, — охороняє, тому її не можна порушувати, щоб не бути покараним. Таке розуміння норм права, як органічної частини релігії, дозволило чи не вперше у регулюванні суду у стародавніх державах «розповсюдити» їх і на царя, як на вищу посадову особу у судовій системі (та водночас судову інстанцію у державі). Зокрема, у ст. 18 законів Ману закріплено формулу про те, що чверть провини від вчинення адхарми лягає на винного, чверть — на неправдивого свідка, чверть — на суддів, чверть — на царя. До речі, рішення суду, винесене за законом і дхармою, не могло бути скасоване (навіть царем). Разом із тим незаконне рішення суду цар повинен скасувати, оштрафувати суддю чи радника і взяти справу до свого розгляду. Ймовірно, таким шляхом забезпечувалось право на апеляцію.

Крім того, до розгляду справи в суді учасникам процесу не дозволялося мати приватні аудієнції в суддів з метою уникнення підкупу. Чесність, невідкупність суддів перевірялася агентами-провокаторами. Суддя, підозрюваний у хабарництві, зловживаннях, корисливому вирішенні справи, піддавався суворому покаранню — вигнанню з конфіскацією майна, навіть якщо був брахманом.

Разом із тим у законах Ману зафіксовано велику кількість виховних та повчальних норм права, що спрямовані на регулювання правосуддя. Зокрема, у ст. 12 закріплено, що коли адхарма проникає в суд і судді не карають за злочини, то самі піддаються адхармі; у 13 ст. — що людина, яка говорить неправду у суді, є грішником; у ст. 14 — що, де на очах у суддів дхарма потерпає від адхарми, а правда від брехні, там гинуть самі судді. Статтею 19 встановлено, що цар і судді звільняються від гріха, коли покарано того, хто заслуговує на покарання. У статті 127 наголошено, що накладення несправедливого покарання призводить до гибелі честі та рушить славу серед людей, а в іншому світі позбавляє неба [4].

Тож завдяки симбіозу релігійних, моральних та правових норм у Стародавній Індії було розроблено дієві механізми реалізації допоміжної функції суду у формі виховання громадян, закріплено високі моральні вимоги до «реалізаторів» судочинства.

У Стародавньому Китаї суд також не був відділений від адміністрації: цар (імператор) зберігав статус найвищої судової інстанції протягом правління усіх чотирьох династій, а судові функції виконували численні представники державного апарату, як це було притаманно усім раннім державам світу. На місцях функцію здійснення правосуддя виконували представники місцевої адміністрації. Тож якісно відмінних особливостей у призначенні, функціях та формі судової системи Стародавнього Китаю порівняно з іншими давніми державами не спостерігається.

Інша річ — судові органи Стародавньої Греції. Зокрема, Стародавні Афіни відрізнялися від усіх давніх держав формою державного правління і були демократичною республікою. Це обумовило нові алгоритми у формуванні судових органів, їх призначення та функцій у суспільстві та державі.

Судовий розгляд у Стародавніх Афінах вже поділявся на стадії: попереднє розслідування, власне судовий розгляд і винесення рішення чи вироку. Учасникам процесу надавалась можливість висловити свою думку щодо міри покарання. Крім того, під час попереднього розслідування свідчення потерпілого, обвинуваченого, свідків, а також речові докази запечатували у спеціальну посудину і в такому вигляді направляли до суду.

Систему судових органів у Афінах становили декілька колегій, які розглядали певні справи: ареопаг, чотири колегії ефетів, колегія сорока.

Під керівництвом колегії архонтів діяв вищий судовий орган — геліея, який, крім функції здійснення правосуддя, виконував ще і функції контролю за іншими органами державної влади та законотворення. Вважаємо, що зазначені додаткові функції вищого судового органу Стародавніх Афін обумовлені, крім іншого, входженням до його складу у середині V ст. до н. е. згідно з реформою Ефіальта іншого державного органу, який мав широкі повноваження як контролюючий орган та повноваження судового органу з окремих категорій справ — ареопага. А за часів правління Перикла, як зазначають енциклопедичні джерела, було введено платню членам геліеї — гелістам [2]. Тобто професія судді отримала постійний оплачуваний характер.

У віданні колегії архонтів знаходились релігійні, сімейні та справи, що стосувались моралі. Дев'ять архонтів і секретар обирались за жеребом — по одному від кожної територіальної одиниці (філи). Геліея складалася з 6 000 чоловіків, яких щороку обирали шляхом жеребкування архонти із числа повноправних громадян, не молодших 30-ти років. Склад суду поділявся на десять рівних частин, по 500 чоловік у кожній. 1 000 суддів виконували роль запасних. Суд діяв відкрито і гласно.

Разом із тим під час винесення рішень і вироків суд не завжди керувався законом. Він міг керуватися звичаями своєї країни і фактично сам створював норми права. Рішення суду приймалось таємним голосуванням більшістю голосів і оскарженню не підлягало.

У Стародавніх Афінах було розроблено досить дієву систему запобігання корупції: лише в день слухання справи визначалося, яке саме відділення її розглядатиме.

Разом із тим геліея здійснювала також функцію контролю за діяльністю посадових осіб і остаточно затверджувала постанови народних зборів.

У Стародавніх Афінах застосовувались і деякі обмеження до учасників процесу: розпочинати судові справи могли тільки повноправні афінські громадяни. Інтереси неповнолітніх і жінок у суді представляв глава сім'ї, метека (вихідця з інших міст, що не мав громадянських і політичних прав) — його простат (громадянин Афін, що представляв інтереси метека у державних органах), за раба в суді відповідав його господар. Жінок і неповнолітніх до суду в якості свідків не залучали, рабів при допитах катували.

Таким чином, у Стародавніх Афінах уже було запроваджено колегіальні судові органи на постійній платній основі, що виконували широкий спектр функцій у державі та суспільстві. Серед них основною функцією залишалось здійснення правосуддя, а серед допоміжних можна виокремити законодавчу та функцію контролю.

Отже, у згаданих у цій статті давніх державах судові органи не були обмежені лише здійсненням правосуддя, а виконували й інші функції — законодавчі, виховні, контрольні тощо. Водночас за своєю природою функції судових органів (крім здійснення правосуддя) не завжди були допоміжними, тобто не походили з основної — здійснення правосуддя (як у сьогоденні). В історії існують приклади, коли домінантною функцією органів, які здійснювали судочинство у давніх державах, був контроль за іншими державними органами, наприклад ареопаг у Стародавніх Афінах. Вважаємо, що характер допоміжних ці функції набули значно пізніше, із остаточним оформленням судових органів у самостійну систему — складову державної влади, судову гілку.

Список використаних джерел

1. *Бігун В. С.* Філософія правосуддя: ідея та здійснення : моногр. / В. С. Бігун. — К., 2011. — 330 с.
2. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1969–1978. — Т. 6.
3. Законы вавилонского царя Хаммурапи [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hammurap.htm>.
4. Законы Ману / пер. С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г. Ф. Ильиным [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ezospirit.com.ua/publ/drevnie_teksty/zakony_manu/22-1-0-356.
5. *Зубачова І.* Історія становлення судової влади та її роль у системі поділу державної влади / І. Зубачова // Юридична Україна. — 2009. — № 9. — С. 4–9.
6. *Мудрак І. Д.* Історія держави і права зарубіжних країн (конспект лекцій) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/671>.

7. *Карамзин Н. М.* История государства Российского / Н. М. Карамзин. — М. : Ексмо, 2007. — 1024 с.
8. *Ключевский В. О.* Русская история / В. О. Ключевский. — М. : Ексмо, 2009. — 912 с.
9. *Коркунов Н. М.* Русское государственное право / Н. М. Коркунов. — СПб., 1909. — Т. 1. — 630 с.
10. *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. — М. : Ексмо, 2009. — 360 с.
11. *Крижанівський В.* Генезис незалежної судової влади / В. Крижанівський // Юриспруденція: теорія і практика. — 2010. — № 83. — С. 37–41.
12. *Нерсесянц В. С.* Гегелевская философия права: история и современность // В. С. Нерсесянц. — М., 2009.
13. *Нечипорук С.* Щодо питання про місце судової гілки влади в системі поділу влади / С. Нечипорук // Право України. — 2009. — № 12. — С. 228–234.
14. *Притика Д. М., Кондратова І. Д.* Правові засади становлення судової влади в Україні / Д. М. Притика, І. Д. Кондратова // Вісник господарського судочинства. — 2011. — № 3. — С. 57–72.
15. *Рекецька І. Р.* Судова влада в контексті демократичної трансформації українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / І. Р. Рекецька ; Одес. націон. юрид. акад. — О., 2003. — 24 с.
16. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. — М. : Ексмо, 2010. — 1024 с.

Капустинський В. А. Генеза, функції та роль судових органів у давніх державах

Анотація. У статті досліджено основні завдання та призначення судочинства, проаналізовано розвиток та особливості функцій судових органів у давніх державах. Наведено приклади їх трансформації та удосконалення.

Ключові слова: судовий орган, функція суду, правосуддя.

Капустинский В. А. Генезис, функции и роль судебных органов в древних государствах

Аннотация. В статье исследованы основные задачи и назначение судопроизводства, проанализировано развитие и особенности функций судебных органов в древних государствах. Приведены примеры их трансформации и усовершенствования.

Ключевые слова: судебный орган, функция суда, правосудие.

Kapustynskyi V. Genesis, Functions and Role of Judicial Bodies in Ancient States

Summary. This article researches basic tasks and purpose of judicial proceedings as well as analyses development and peculiarities of functions of judicial bodies in ancient countries. Besides, examples of their transformation and perfection were provided.

Key words: judicial body, function of court, justice.